

К. М. Капустін

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИШГОРОДА У 1936 р.

Проаналізовано архівні й фондіві матеріали з розкопок Вишгорода 1936 р., уточнено хронологію, місце розташування житлових, господарських споруд і поховальних комплексів, а також датування речових знахідок із культурно-хронологічних горизонтів давньоруського, золотоординського та нового часів.

Ключові слова: Вишгород, городище, посад, Русь, золотоординська доба, Новий час, матеріальна культура.

ВСТУП

Археологічні дослідження Вишгорода, визначного економічного та церковно-релігійного осередку Середнього Подніпров'я Х—ХІІІ ст., розпочалися від середини — другої половини ХІХ ст. Приміром, у 1845 р. О. Ставровський розкопав курган Хрепцятий, що стояв на дорозі до Межигір'я, а 1874 р. В. Б. Антонович — два кургани в урочищі Костина Нивка та ще один в урочищі Батишева могила (Антонович 1895, с. 18).

Початок систематичних археологічних досліджень у місті пов'язаний із роботами Інституту історії матеріальної культури УРСР та Московського державного історичного музею в середині — другій половині 1930-х рр. Тоді, упродовж 1934—1937 рр., здійснено розкопки ділянок навколо нинішньої Борисоглібської церкви (досліджено фундаменти і прилеглу до середньовічного храму територію), біля північної частини західного валу, на валу з південно-західного боку городища (проаналізовано стратиграфію, конструктивні особливості фортифікаційних споруд, здійснено пошук в'їзних воріт, деталізовано план міської забудови тощо). Декілька розкопів закладено у східній частині городища: частині плато, що тягнеться вузькою смугою від яру і оточує городище з пів-

ночі до балки, яка врізається в плато городища з півдня (Довженко 1950, с. 66).

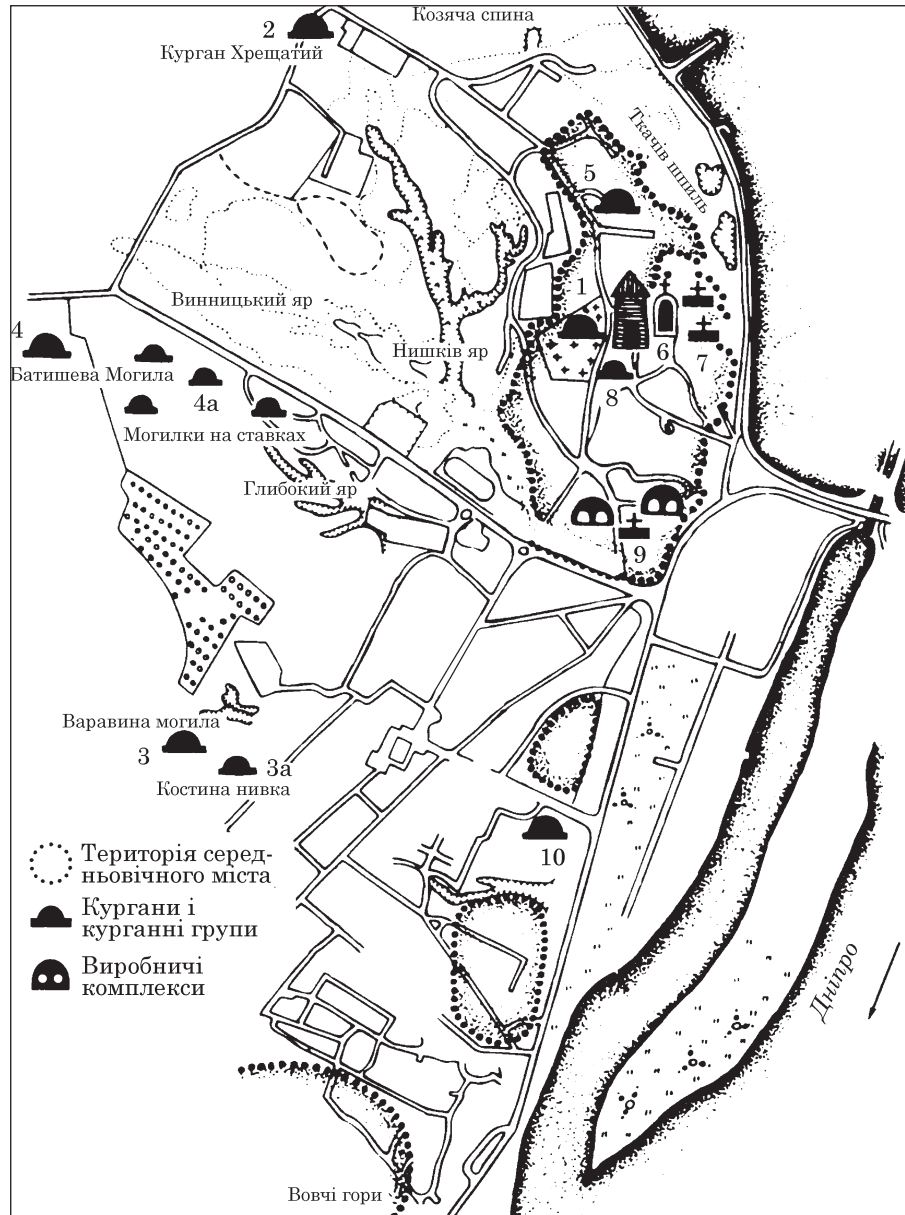
У повоєнні роки масштабні розкопки провадила експедиція В. Й. Довженка в 1947 р. у східній і північно-західній ділянках городища. Відтак, уточнено стратиграфію пам'ятки, простежено залишки житлової та господарської забудови середньовічного міста кінця Х—ХІV ст. У 1950—1960-ті рр. значних робіт на пам'ятці не провадили, розкопки літописного міста (рис. 1) поновили тільки в 1970-ті рр., вони тривають й досі (Капустін 2018, с. 147, 156).

У пропонованій статті зосередимося на матеріалах розкопок 1936 р. (проаналізуємо планіграфію та стратиграфію кожного розкопу, а також знахідки з об'єктів відповідно до їх культурно-хронологічної приналежності), адже саме тоді здійснено масштабні дослідження на території давнього міста: на території садиби та неподалік церкви свв. Бориса та Гліба, а також у північно-східній частині пам'ятки та її околицях. Змушені констатувати, що більшість матеріалів досі не введено до наукового обігу. Підступитися до них було складно через неповну й скупу інформацію польової документації, певну депаспортизацію і часткову втрату знахідок, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології (кол. № 5) та Археологічному музеї ІА НАН України. У рубрикації подачі матеріалу ми дотримувалися назв та нумерації ділянок, які використовували дослідники, позначаючи конкретні місця розкопок.

Керівництво роботами здійснювали Т. М. Мовчанівський (начальник експедиції) і В. К. Гончар (ділянка 4), Г. М. Зацепіна (ділянка 1, розвідка W) та Д. П. Натансон (ділянка 1).

Розпочнемо з розкопок, що проводились на садибі сучасної церкви свв. Бориса і Гліба.

Рис. 1. Вишгород, археологічна карта (за Р. С Орловим): 1 — курган на місці сучасного кладовища; 2 — курган Хрещатий; 3 — курган Варавина могила; 3а — могильник Костина Нивка; 4 — Батишева могила; 4а — могильник Могилки в Ставках; 5 — могильник на садибі Дорошенка; 6 — церква свв. Бориса і Гліба; 7 — могильник на східному схилі городища; 8 — курган на вул. Межитірського Спаса; 9 — поховання на посаді; 10 — поховання на місці кінотеатру «Мир»

ДІЛЯНКА 1

Розкоп, розміром 20×5 м, закладений на південно-східному схилі дитинця був орієнтований довгою віссю за лінією північ-південь (Зацепіна 1936b, с. 53). Стратиграфічна ситуація на ділянці, характерна для багатошарових пам'яток і свідчить про її тривале використання: під шаром дерну зафіксовано завал будівельного сміття (кв. 3, 4), завтовшки до 0,4 м, нижче — однорідний темно-сірий гумусований суглинок «чорноземного типу» потужністю від 1,5 м у кв. 4 до 2,0 м у кв. 2, під ним — прошарок жовтого супіску, завтовшки до 1,8 м (рис. 2: 1; 3: 1). Материк, бура глина, залягав на глибині 3,5—4,0 м від рівня денної поверхні (Зацепіна 1936b, с. 53).

За час робіт розкопано низку житлових та господарських споруд доби Середньовіччя, Нового часу. За нотатками в щоденниках авторів розкопок та археологічними матеріалами, що

зберігаються у фондах ІА НАН України, давньоруським періодом можна датувати лише незначне число об'єктів. До таких, зокрема, належать залишки фундаментів та стіни монументальної споруди давньоруського часу (рис. 5), на чому зупинимося далі, а також господарські об'єкти та наземна споруда у кв. 7—8 та в прирізці до кв. 3. Із заповнення ями 1 (діаметр 0,89 м, глибина 0,44 м), конічної форми, походять декілька уламків гончарних горщиків давньоруського часу (?) (Археологічні... 1936a, с. 3), з ями 2, округлої в плані форми, діаметром 1,6 м і завглибшки 1,45 м, — дрібні уламки кісток, каміння та фрагменти гончарних горщиків (рис. 2: 5) з невисокою шийкою, вираженими плічками та округлими загнутими досередини вінцями із закраїною зсередини, датовані XII—XIII ст. (Натансон 1936, с. 40, 41). Такий посуд є добре знаний за матеріалами розкопок середньовічних пам'яток України,

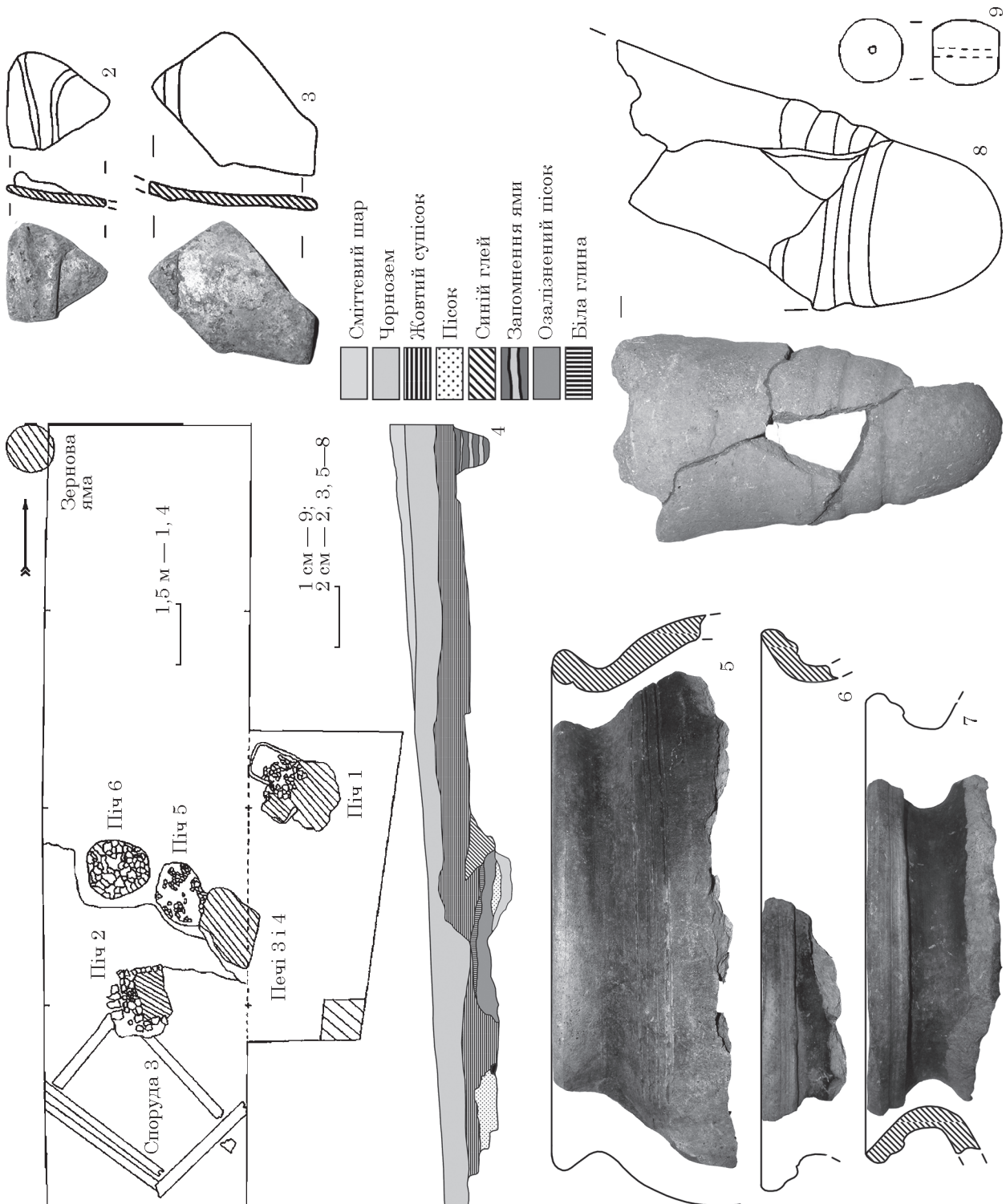

Рис. 2. Вишгород, ділянка 1, кв. 1—4: 1 — план і стратиграфія розкопу 1; знахідки: 2, 3 — споруда 2; 5 — яма 2; 6, 7 — споруда 1; 8, 9 — культурний шар поховань у південно-західному куті розкопу

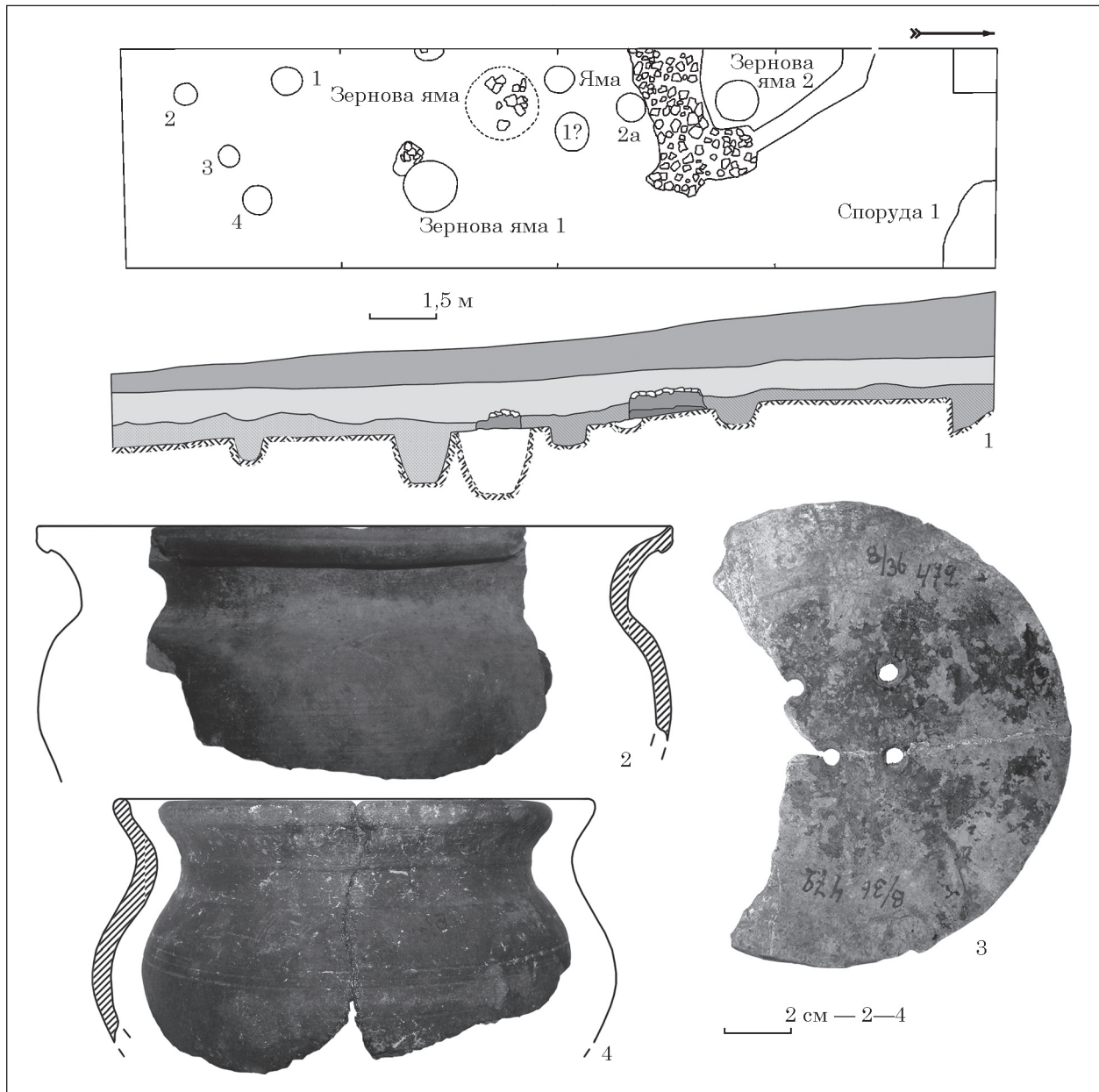

Рис. 3. Вишгород, ділянка 1, кв. 5—8: 1 — план і стратиграфія розкопу 1; 2—4 — знахідки з культурного шару навколо храму

Білорусі та Росії (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228).

У північно-східному кутку кв. 8 простежено залишки наземної споруди №1 у вигляді незначно заглибленого у лесоподібний ґрунт котловану, імовірно, підквадратної у плані форми, заповненого сіро-попелястим супіском. Досліджена його частина становить $1,72 \times 1,36$ м. Долівка приміщення — шар жовтого глею із включеннями дрібних вугликів, знаходилась на глибині 1,36—1,72 м. Біля північного краю споруди розчищено скупчення печини, яке, на думку Д. Н. Натансон, маркує місце розташування якоїсь теплотехнічної споруди (1936, с. 30). Керамічний посуд із заповнення котловану репрезентовано уламками гончарних горщиків з добре вираженою вигнутою шийкою, високими

плічками та манжетоподібними вінцями (рис. 2: 6, 7). Аналогічні вироби траплялися у культурному шарі та об'єктах давньоруського часу з території Середнього Подніпров'я, межиріччя Сірету та Дністра, Побужжя і датували XI — початком XII ст. (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 33; Возний 2009а, с. 225—226).

У південній частині розкопу, розширеній навпроти кв. 2 зафіксовано піч 1, овальної форми, видовжену за лінією північний захід—південний схід, з устям із південного сходу. Її стінки збереглися на висоту 0,35—0,38 м і були обпалені до червоного кольору. На думку авторів розкопок, піч неодноразово перебудовували, на що вказує декілька черенів: перший, завтовшки 0,015—0,020 м, виявлено на глибині 0,88 м; другий і третій, зафіксовано на глибині 0,91 та

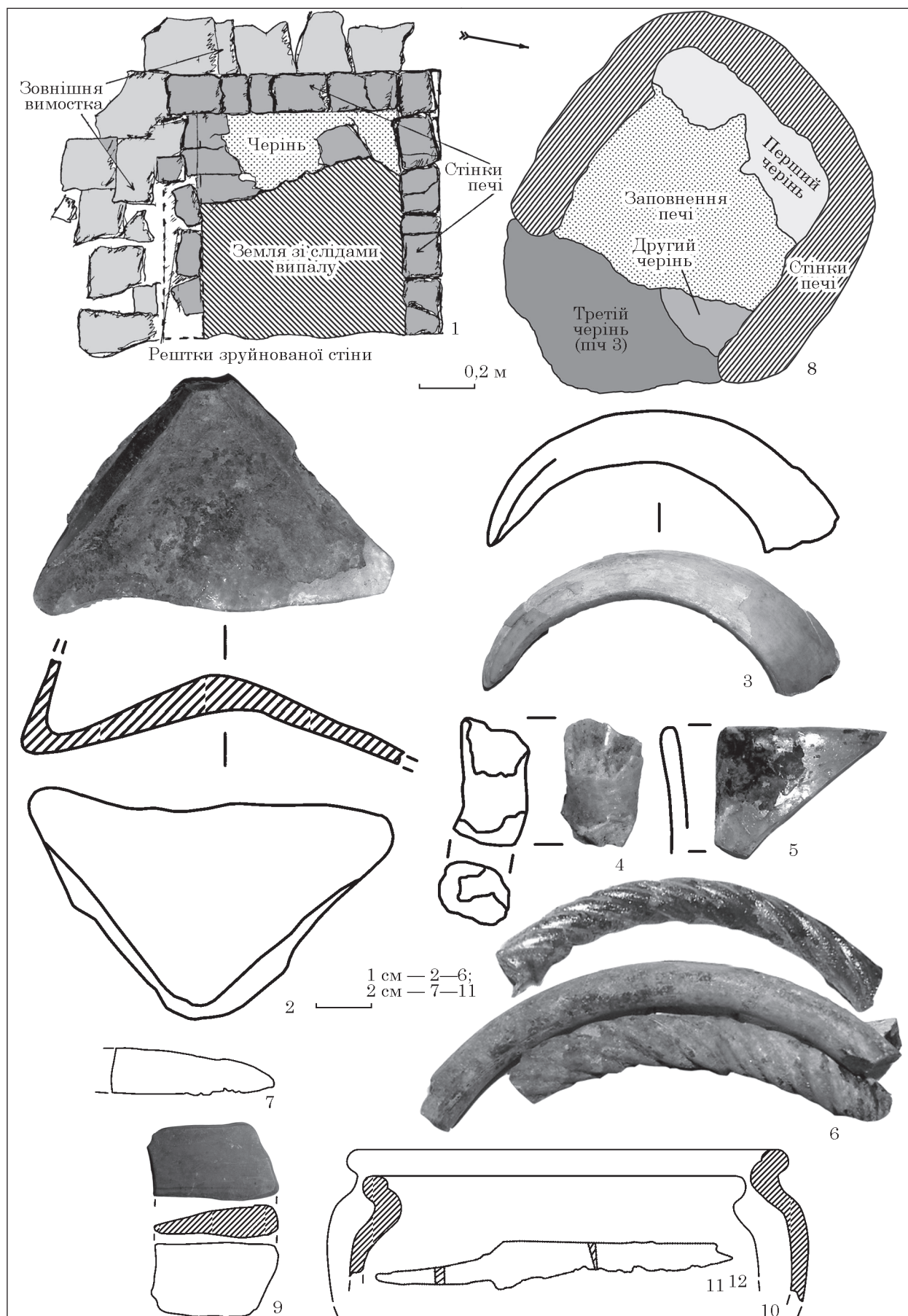

Рис. 4. Вишгород, ділянка 1: 1 — піч 2; 2—6, 9 — знахідки із заповнення печі 2 і навколо неї; 7 — уламок ножа з ями під піччю 4; 8 — печі 3 і 4; 10—12 — знахідки із заповнення печі 1

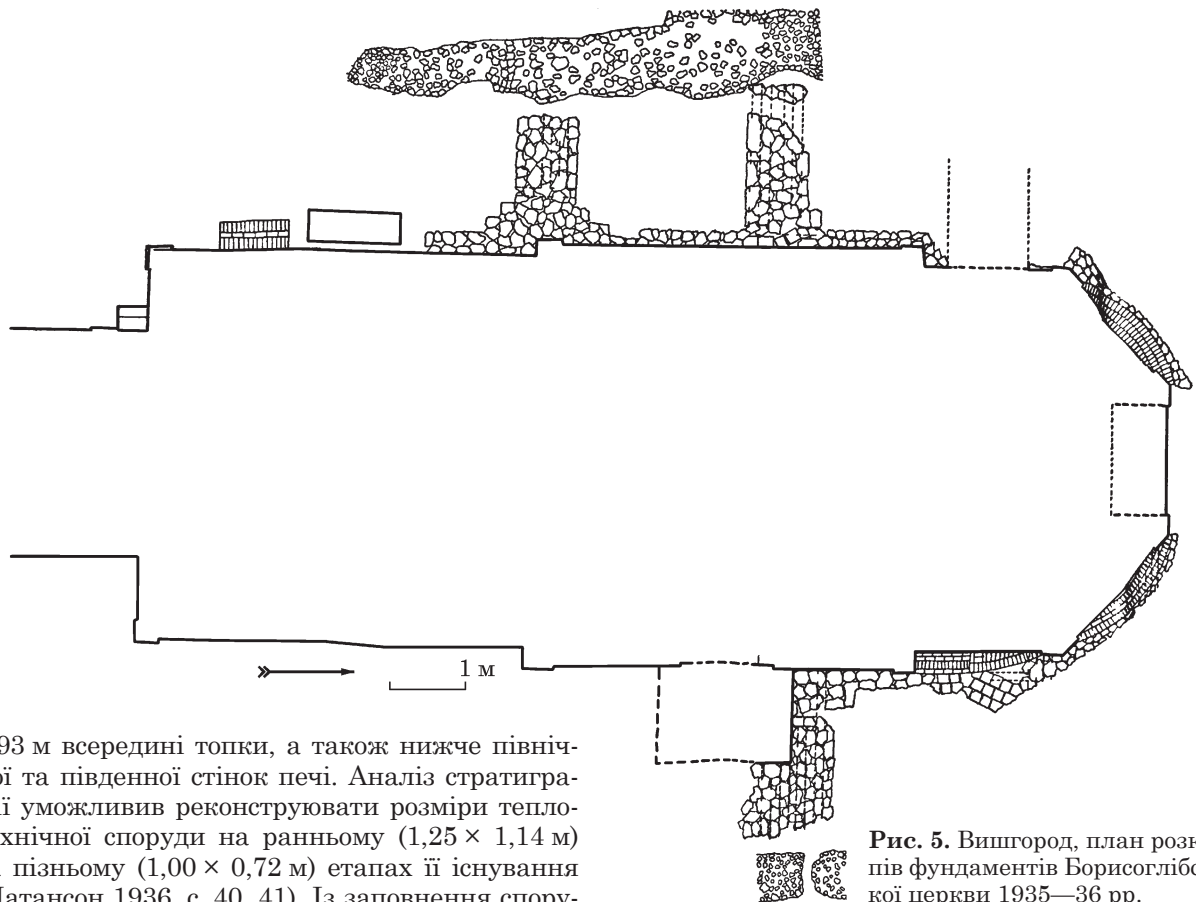

Рис. 5. Вишгород, план розкопів фундаментів Борисоглібської церкви 1935—36 рр.

0,93 м всередині топки, а також нижче північної та південної стінок печі. Аналіз стратиграфії уможливив реконструювати розміри тепло-технічної споруди на ранньому ($1,25 \times 1,14$ м) та пізньому ($1,00 \times 0,72$ м) етапах її існування (Натансон 1936, с. 40, 41). Із заповнення споруди походять декілька уламків верхніх частин гончарних горщиків з невисокою шийкою, вираженими плічками та округлими загнутими досередини вінцями із закраїною (рис. 4: 10, 12). Такий посуд неодноразово фіксували в об'єктах XII—XIII ст. з Києва, Вишгорода, Чернігова та інших міст Русі (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228). Тут же знайдено практично цілий залізний ніж (рис. 4: 11) типовий для середньовічних пам'яток Південної Русі (Возний 2009b, с. 187).

До цього ж культурно-хронологічного горизонту належать дві стовпові ями, зафіксовані в кв. 6, що маркують якийсь легкий навіс. В ямах були уламки гончарного посуду давньоруського часу, фауністичні рештки та фрагмент кременю (Натансон 1936, с. 31).

Важливими для аналізу забудови та вивчення матеріальної культури населення Нового часу (XVI—XVIII ст.) є знахідки з розкопок наземної споруди 2, від якої відліл північний кут у кв. 1. Тут на глибині 1,06—1,45 м виявлено сліди дерев'яних колод завдовжки 2,07 м і 3,4 м, що утворювали кут у 90° . На рівні долівки, на шарі сірого супіску з попелом, перекритого шаром щільного брунатного глею з домішкою вугликів, зафіксовано перетрухлі дерев'яні дошки, ймовірно, від підлоги. У споруді 2 трапилися фрагменти гончарного посуду з поливою та без неї, які за особливостями профілювання та орнаментування відносяться до XVII—XVIII ст., фауністичні рештки тощо (Зацепіна 1936b, с. 41—42, 45).

Індивідуальні знахідки представлено кістяним виробом (гральна фігурка?) та кістяним кільцем (там само, с. 43). Знайдено також уламки скляних тонкостінних патинованих посудин (рис. 2: 2, 3) — келихів, датованих XVIII—XIX ст.

До цього ж культурно-хронологічного горизонту належать два поховання, орієнтовані головою на захід, виявлені в південно-західному кутку розкопу. Небіжчики лежали у дерев'яних домовинах (довжиною 1,91, 2,08 м, шириною 0,63 і 0,64 м відповідно) випростано на спині, руки покладено вздовж тіла (поховання 1) або кистями на тазу (поховання 2). У засипці однієї могильної ями виявлено декілька фрагментів скляних браслетів давньоруського часу (Зацепіна 1936b, с. 79—80), нижче — монету 1811 р. (там само, с. 107). Із культурного шару неподалік поховань походить нижня частина амфори та сердолікова намистина бочкоподібної форми (рис. 2: 8—9). Стратиграфія й контекст знахідок уможливили датувати ці поховання серединою — другою половиною XIX ст. і пов'язати з церковним кладовищем (?), розташованим поряд.

Значне число об'єктів складно датувати через відсутність даних про знахідки. Йдеться, пересудім, про декілька гончарних печей, виявлених у кв. 1—2. Вони знаходилися на невеликій площі і розташовувалися у ряд по лінії північний захід — південний схід, одна теплотехнічна споруда розташовувалась на південь від інших.

Піч 2 — підквадратної форми (рис. 2: 1; 4: 1), дещо видовжена за лінією схід-захід (розміром $1,05 \times 0,97$ м), була побудована із цегли, яка лежала пласкою стороною одна на одній. Стінки печі обмазано глиною та обпалено до рудого кольору. У топковій камері розчищено залишки череня із шматків перепаленої цегли, вкритих шаром обпаленої до рудого кольору глини. На їхній поверхні добре помітні сліди загладжування та відбитки пальців (Зацепіна 1936b, с. 11). Ззовні простежено вимостку з фрагментів плиткової цегли без слідів обпалу завдовжки від 0,73 до 1,08 м і завширшки від 0,23 до 0,32 м. На думку авторів розкопок, устя печі було з східної сторони, на що вказували сліди обпалу ззовні (Зацепіна 1936b, с. 11—12). Під час розчистки теплотехнічної споруди та навколо неї виявлено артефакти доби Середньовіччя-Нового часу: уламки скляних браслетів, денця скляного келиха, штофу, ікло кабана тощо (рис. 4: 2—6, 9).

Піч 3, овальної у плані форми, видовжена за лінією північний захід—південний схід (розміри $0,90 \times 0,65$ м) з устям з південного сходу була зафіксована на глибині 0,53 м (рис. 4: 8). Її стіни, завтовшки 0,18 м, вціліли на висоту 0,38 м (Зацепіна 1936b, с. 19). Як зазначила Г. М. Зацепіна, теплотехнічну споруду неодноразово перебудовували, на що вказує кілька черенів. Перший (верхній) — шар жовто-коричневої добре обпаленої глини — залягав на 0,35 м нижче від рівня вцілілих стін печі. У шарі засипки над ним виявлено уламки гончарного посуду давньоруського часу та індивідуальні знахідки, серед яких вирізняється монета XVI ст. Другий черинь, дещо більший за розмірами за попередній, фіксувався за прошарком коричневої добре обпаленої глини. У засипці між черенями знайдено розвал горщика, окремі фрагменти гончарного посуду давньоруського часу, уламок амфори, а також невеликий фрагмент давньоруської плінфи (Зацепіна 1936b, с. 16, 20).

Піч 4 є найбільш ранньою з поміж інших. Від неї зберігся черинь, видовжений за лінією південний захід — північний схід, розмірами $1,45 \times 1,15$ м з обпаленої глини темно-сірого кольору (рис. 4: 8). Залишки об'єкту фіксувалися за 0,3 м на південний захід від другого череня печі 3 та на 0,07 м нижче нього. Під черенем знаходилась яма неправильної форми розміром $0,4 \times 0,2$ м, заповнена жовтим піском з попелом і дрібними вугликами (Зацепіна 1936b, с. 22—24). Із неї походять поодинокі уламки гончарного посуду та залізний ніж (рис. 4: 7).

Піч 5 (у щоденнику Г. М. Зацепіної вона позначена як Піч № 2) розташовувалась впритул до західної стінки печей 3 і 4. На рівні фіксації вона мала вигляд потужного завалу обпаленої глини та вугликів. Вишаркована споруда, у плані грушоподібної форми, видовжена за лінією північ-південь, розміром $1,85 \times 1,43$ м була звернута устям завширшки 0,52 м на схід. Її стіни, зсередини обпалені до червоного кольору, збереглися на ви-

соту 0,35 м. Склепіння, завтовшки 0,15—0,18 м, складено з глиняних вальків. Черинь, товщиною 0,01—0,03 м добре уцілів і був обпалений до червоного кольору. На думку Г. М. Зацепіної, піч спорудили в спеціальному заглибленні в піщаному ґрунті (1936b, с. 25—27). Жодних знахідок в печі або неподалік її не виявлено.

Піч 6 знаходилася за 0,35—0,40 м на захід і на 0,3 м нижче від рівня залягання череня печі 5. У плані вона овальної форми, розмірами $1,55 \times 1,26$ м (банкоподібна, за визначенням Г. М. Зацепіної), з широкою топкою та вузьким устям, повернутим на схід. На південний схід від опалювальної споруди простежено залишки передпечної ями неправильної форми, заглибленої в материк на 0,10—0,15 м і заповненої попелом і дрібними вугликами (Зацепіна 1936b, с. 29).

Як зазначала Д. П. Натансон (1936, с. 41), у кв. 7 на глибині 1,6 м зафіксовано залишки ще однієї печі у вигляді розвалу печини, вугликів і попелу. Надто скупа інформація про неї не дозволяє підтвердити або спростувати це припущення. Цілком можливо, що маємо справу з викидом обпаленої печини при реконструкції глиняної печі з розташованої поряд житлової чи виробничої споруди (?). Із завалу походять дрібні уламки гончарних горщиків і скляного посуду XVII—XVIII ст., що вказує, швидше, на сміття, скинуте під час проведення ремонту.

Через низьку якість фіксації знахідок практично не можливо визначити хронологію більшості господарських ям, досліджених у кв. 5—7. Всі вони у перетині мали форму зрізаного конуса і різнилися лише розмірами та рівнем фіксації. Так, у кв. 5 розкопано чотири ями, діаметром 0,45 (яма 3), 0,44 м (яма 4), 0,54 (яма 5) і 0,57 м (яма 6), заглиблених у материк на 0,36—0,46 м. У кв. 6 на глибині 1,3 м виявлено зернову яму 7, заповнену чорним гумусованим супіском. У перетині вона теж мала форму зрізаного конуса, діаметром зверху 1,12 м, внизу 0,42, і була заглиблена в материк на 1,08 м. Її стіни, обмазані глиною, було обпалено до червоного кольору, обмазка збереглася на окремих ділянках і мала товщину 0,03—0,05 м (Натансон 1936, с. 30, 32—33; Археологічні... 1936b, с. 4).

У кв. 7 розкопано ще три ями: всі округлої в плані форми, яма 8 діаметром 0,60 м, яма 9 — 0,65 м, яма 10 — 0,75 м (за Д. П. Натансон, відповідно ями № 2, № 3 і № 1).

РОЗВІДКА W

Розкоп, орієнтований довгою віссю за лінією схід—захід, розміром $6,5 \times 8,0$ м, розташовувався на захід від приміщення колишньої церкви, безпосередньо за її кам'яною огорожею і обмежувався із заходу валом. Упродовж 1935—1936 рр. там зафіксовано окрім залишків великої монументальної споруди — церкви свв. Бориса та Гліба, різночасові господарські, житлові споруди і поховання (Зацепіна 1936b, с. 145).

Стратиграфія розкопу — доволі складна. Одразу під шаром дерну містився завал будівельного сміття завтовшки 0,60—0,71 м, який перекривав рештки західної стіни давньоруського храму на глибині 0,71—1,0 м. Вони лежали на шарі чорнозему товщиною 0,35—0,41 м, який сформувався імовірно у Новий час (?). На глибині 1,47—1,58 м був прошарок глейкуватого ґрунту з включеннями будівельного сміття завтовшки 0,1—0,14 м — культурний шар золотоординського часу; нижче (на глибині 1,58—1,61 м) зафіксовано завал будівельного сміття, а під ним, на глибині 1,61—1,68, — глейкуватий ґрунт з включенням значної кількості фрагментів гончарного посуду, кісток тварин, який, вірогідно, утворився у середині XIII ст. внаслідок руйнування міста монголами; на глибині 1,68—2,15 м

знаходився шар будівельного сміття із значною кількістю уламків гончарного посуду, вугликів і фауністичних решток (Зацепіна 1936b, с. 153—154), ймовірно, давньоруського часу; на глибині 2,15—3,70 м простежено бурий глей, передматерик, який поступово переходив у материковий глей жовтого кольору (рис. 6: 2).

Центральний об'єкт розкопу — давньоруська монументальна споруда, фундаменти та завал західної стіни церкви свв. Бориса та Гліба (рис. 5), а саме апсидна, північна та південна частина фундаментів стін центрального нефу, виступи фундаментів-опор арок поперечних ділень бокових нефів, а також частина фундаментів західної стіни (Зацепіна 1936a, с. 1, 2). На думку Г. М. Зацепіної, церква, розмірами 42 × 24 м, була тринефною, мала три апсиди (центральна,

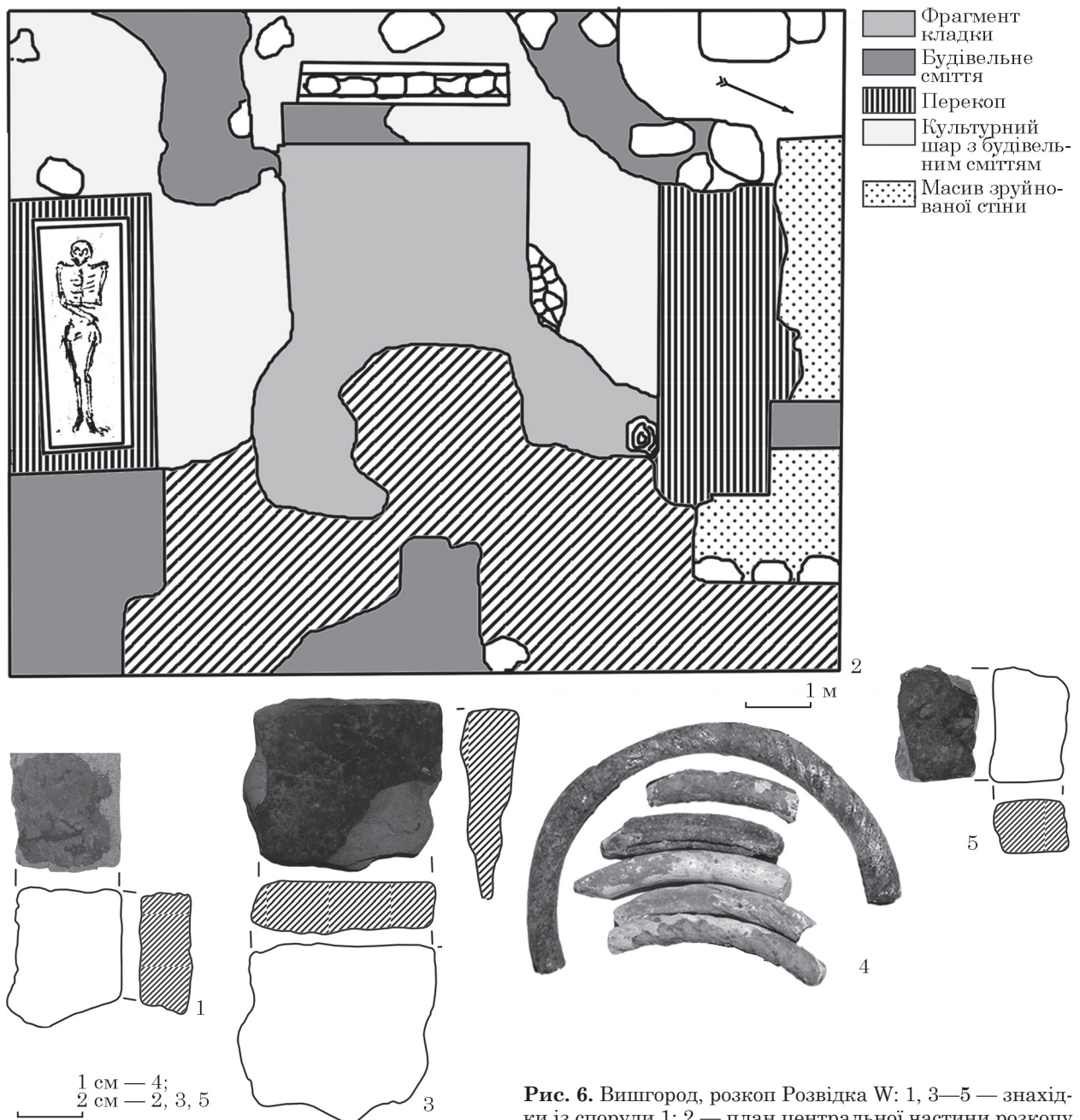

Рис. 6. Вишгород, розкоп Розвідка W: 1, 3—5 — знахідки із споруди 1; 2 — план центральної частини розкопу

більшого розміру, дещо виступала назовні) та шість стовпів. Археологічними дослідженнями наступних років доведено, що стовпів насправді було вісім (Дегтяр, Орлов 2005, с. 90—91), храм мав додаткове розмежування між підкупольним простором та апсидами (Зоценко 2000, с. 30), а підкупольний квадрат розташовувався у композиційному центрі храму (Бібіков 2016, с. 118). Під час будівництва церкви використано декілька цікавих будівельних прийомів: зокрема, у підмурки монументальної споруди заклали лежні, квадратні в перетині колоди, і залили їх вапняковим розчином (дерево не збереглося, однак у розчині збереглися каналоподібні порожнини), на цій основі збудували фундаменти стін, складені з бутового каміння (сірий кварцит) і плінфи світло-кремового кольору, розміром $0,36 \times 0,27 \times 0,04$ м, з включеннями кварцу рожевого відтінку, скріплені цем'янковим розчином. В окремих випадках камінь використовували як самостійний будівельний матеріал. Зокрема, у завалі найбільшого фрагмента стіни зафіксовано суцільний ряд, складений з брил необробленого кварцевого пісковика діаметром до 0,4 м (Довженко 1950, с. 150—151). Такий будівельний прийом застосовували бід час будівництва багатьох середньовічних храмів Русі X—XIII ст. (Каргер 1961, с. 31; Раппопорт 1982, с. 27—28). Зауважимо, що Борисоглібський храм, типологічно подібний до Спаського собору у Чернігові і вважається найбільшими тринефним храмом Давньоруської держави (Бібіков 2016, с. 118).

На захід від фундаментів досліджено потужний завал західної стіни, яка, на думку Г. М. Зацепіної, завалилася у бік валу (рис. 5), розташованого за церквою, з добре вцілілим простінком між вікнами та уламками арокних надвіконних перемичок (1936а, с. 2).

Аналіз стратиграфії та знахідок з розкопу дозволив зробити припущення про поступове руйнування храму, що підтверджується існуванням двох шарів: у верхньому траплялися фрагменти та цілі зразки плінфи, а також великі фрагменти кладки стін із фресковим розписом, чисельні уламки гончарного посуду доби Середньовіччя та поодинокі Нового часу, фауністичні рештки тощо; у нижньому — винятково давньоруські знахідки — будівельні матеріали (плінфа, будівельний розчин, полив'яні плитки тощо), уламки гончарного посуду XII—XIII ст., різноманітні індивідуальні знахідки тощо (Зацепіна 1936b, с. 163). На думку дослідників, будівельний розчин із заповнення верхнього і нижнього горизонтів практично ідентичний за своїм складом, але відмінний за станом збереження — останній дуже деформований, внаслідок тривалого перебування у вологому ґрунті (Зацепіна 1936b, с. 164).

Із культурного шару навколо церкви походить значна кількість уламків гончарного посуду давньоруського часу, серед них преважують фрагменти вінець горщиків з вигнутою шийкою, високими плічками та манжетоподібними

вінцями, а також уламки посуду з невисокою троху вигнутою шийкою та округлим вінцем, з загнутим до середини краєм у вигляді валика, що утворює закраїну для покривки (рис. 3: 2, 4). Такі горщики часто трапляються в культурних нашаруваннях та об'єктах XI — першої половини XIII ст. України, Білорусі та Росії (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228). Тут же знайдено уламки фрескового розпису стін храму, доволі рідкісними є фрагменти з орнаментом з паралельних ліній та стилізованої хвилі, фрагменти глиняних голосників, друшляк — нижня частина горщика з чотирма отворами (рис. 3: 3), ковані залізні цвяхи, полив'яні плитки підлоги, фігурний дверний гачок тощо (Зацепіна 1936b, с. 67).

Давньоруським часом слід датувати і залишки печі 1, виявленої у південно-західній частині розкопу на рівні глейкуватого темно-сірого ґрунту із включеннями вугликів на глибині 2,69 м. Від неї вцілів частково зруйнований черинь розмірами $0,6 \times 0,75$ м, видовжений за віссю північ—південь. Із заповнення об'єкту походять фрагменти гончарного посуду, тваринні кістки (Зацепіна 1936b, с. 130—131).

До золотоординського культурно-хронологічного горизонту належить наземна споруда 1, зафіксована у центральній частині розкопу неподалік фундаментів церкви, біля північного краю головного фрагмента кладки. Від неї збереглися рештки печі — завал перепаленої глини та добре збережений черинь на шарі глейкуватого ґрунту з вкрапленнями дрібних вугликів та печини (Зацепіна 1936b, с. 153). Г. М. Зацепіна датувала споруду серединою XIII ст. (Зацепіна 1936b, с. 86), що добре узгоджувалося із усталеною точкою зору про розорення Києва та його околиць військами монголів (Івакін 1996, с. 36—37) та переконанням, що західна стіна церкви обвалилася саме під час цих подій. Проте, як слушно зауважив Д. В. Бібіков, виявлений нижче череня і глейстого пропарку (вірогідної підлоги житла) шар будівельного сміття з фрагментами фресок і зливками олова (Зацепіна 1936b, с. 89—90, 164—165) вказує на пізніше датування житлової споруди — другу половину XIII—XIV ст. (Бібіков 2018b, с. 225).

Колекція знахідок із об'єкту репрезентована фрагментами полив'яних плиток, точильним бруском, а також 14 уламками скляних браслетів: кручених та гладких круглих блакитного, фіолетового, темно-зеленого та жовтого кольорів (рис. 6: 1, 3—5). Зауважимо, що скляні браслети в об'єктах золотоординського часу трапляються не часто, проте вони відомі як серед матеріалів розкопок Вишгорода (Капустін 2012а, с. 150; 2018, с. 154), так і Києва (Сагайдак, Сергеева 1992, с. 7), Городська (Капустін 2012, с. 111) та інших поселень Середнього Подніпров'я. Синхронні житлові та господарські споруди зафіксовано на сусідній ділянці під час робіт експедиції ІА НАН України у 1990—1996 рр. (Чабай, Евтушенко, Степанчук 1991, с. 27—28).

ДІЛЯНКА 4

Розкоп (розмірами 40×5 м і загальною площею 200 м^2) знаходився у північно-східній частині Дитинця на краю урвища заплави Дніпра, між розкопом 4 і шурфом Ж 1935 р. та був орієнтований довгою віссю за лінією північ—південь (Гончаров 1936, с. 2).

За час робіт на ділянці виявлено різночасові об'єкти трьох культурно-хронологічних горизонтів: давньоруського, золотоординського та новітніх часів (рис. 7: 1).

Давньоруським часом слід датувати залишки глиняної печі, округлої у плані (діаметром 1,1 м) і орієнтованої устям на схід. Її черинь лежав у шарі жовтої глини у кв. 8 на глибині 0,9 м. Склепіння, що зберіглося на висоту 0,2 м, і черинь печі добре випалені. Звідси походить значна кількість гончарного посуду різного розміру, серед якого виділяються уламки амфор ранньосередньовічного часу, а також два фрагменти скляних браслетів (Гончаров 1936, с. 9—10).

Синхронною їй є сміттева яма №1, виявлена у кв. 14 і заповнена уламками гончарного посуду,

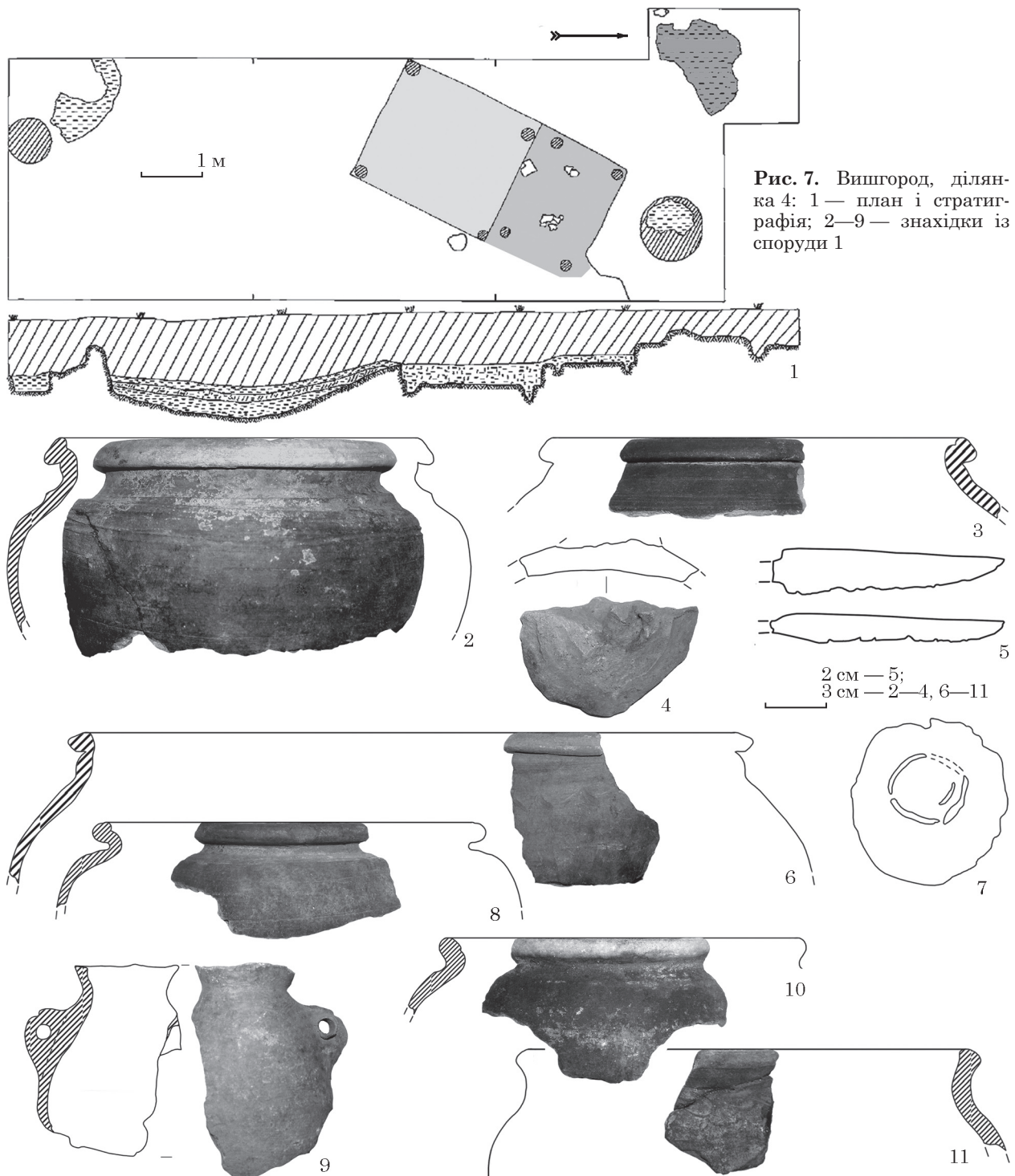

Рис. 7. Вишгород, ділянка 4: 1 — план і стратиграфія; 2—9 — знахідки із споруди 1

Рис. 8. Вишгород, ділянка 4, знахідки: 1, 2 — яма 2; 3—5 — споруда 1

риб'ячою лускою, тваринними кістками, попелом, вугликами тощо (Гончаров 1936, с. 43). Кераміку з ями представлено фрагментами горщиків XI — середини XII ст. (рис. 13: 1) з добре вираженою вигнутою шийкою, високими плічками та манжетоподібними вінцями і округлим виступом під покриттям (див: Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 33; Возний 2009а, с. 225—226). Знайдено

також уламок горщика з вертикальним вінцем з закраїною ззовні, орнаментований на плічках дворядною хвилею та однорядною зсередини (рис. 13: 2). Такі вироби на території Русі з'явилися наприкінці X ст., широко побутовували в XI ст. та особливо XII ст. (Малевская 2005, с. 44—45)

Обмаль інформації маємо щодо залишків ковальського горна? у кв. 1, 2а, 3а. На рівні фіксації

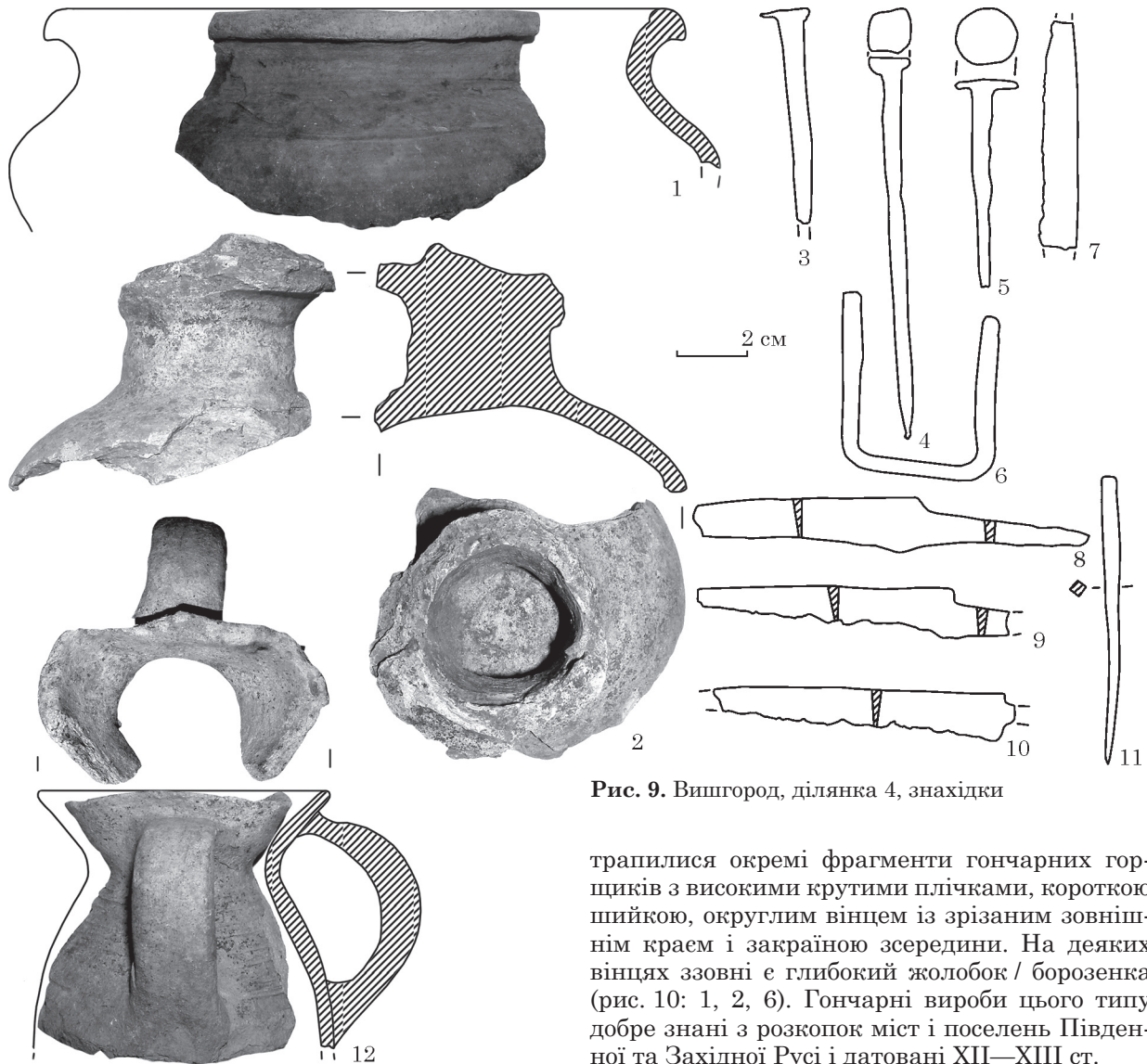

Рис. 9. Вишгород, ділянка 4, знахідки

він мав вигляд завалу перепаленої глини, вугликів та залізних шлаків (Гончаров 1936, с. 25). Зважаючи на обмежену інформацію про цей об'єкт (Гончаров 1936, с. 25; Мовчанівський 1936, с. 47) і відсутність знахідок, є сумніви що це горно. Цілком вірогідно, що це скупчення утворилося після реконструкції опалювального пристрою в розташований поряд житловий чи виробничий споруді, досліджений Ф. М. Мовчанівським 1935 р. (Гончаров 1936, с. 43; Мовчанівський 1935а, с. 45—47, 49; 1935b, с. 7—8). Знахідки з об'єкту репрезентовано уламками вінець гончарних горщиків кінця XII — середини XIII ст. (рис. 10: 4, 7, 8) з короткою прямою або різко відхиленою назовні шийкою і вінцем, край якого загнуто досередини у вигляді валика, що утворює закраїну для покриття (див.: Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228).

До об'єктів давньоруського часу належать стовпові ями, виявлені у південно-східній частині кв. 3. В. К. Гончаров зауважив, що вони розташовувались неподалік «великої» ями у цьому ж квадраті (Гончаров 1936, с. 25). У них

трапилися окремі фрагменти гончарних горщиків з високими крутими плічками, короткою шийкою, округлим вінцем із зрізаним зовнішнім краєм і закраїною зсередини. На деяких вінцях ззовні є глибокий жолобок / борозенка (рис. 10: 1, 2, 6). Гончарні вироби цього типу добре знайдені з розкопок міст і поселень Південної та Західної Русі і датовані XII—XIII ст.

До культурно-хронологічного горизонту золотоординського часу належить заглиблена у материк споруда 1 (рис. 7: 1) підпрямокутної форми, орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь, розміром $2,8 \times 2,5$ м, з господарською прибудовою на кшталт сіней. Її долівка знаходилась на глибині 0,75 м від рівня материка, по кутках об'єкту виявлено стовпові ями. Із заповнення походять фрагменти гончарних горщиків XI—XII ст., кістки тварин, риб'яча луска, залізні вироби, пряслиця тощо (Гончаров 1936, с. 37, 42—43).

Кераміку із споруди 1 умовно можна розділити на дві хронологічні групи. До першої належать верхні частини горщиків XII — першої половини XIII ст. (рис. 8: 3) з короткою, іноді різко відігнутою назовні шийкою, добре вираженими округлими плічками та вінцями округлої форми з закраїною зсередини (див.: Кучера 1986, с. 449—450). До другої групи віднесено уламки кераміки з короткою різко відігнутою назовні шийкою, округлими плічками та масивними валикоподібними вінцями, округлими чи приплюснутими, з закраїною зсередини (рис. 8: 5).

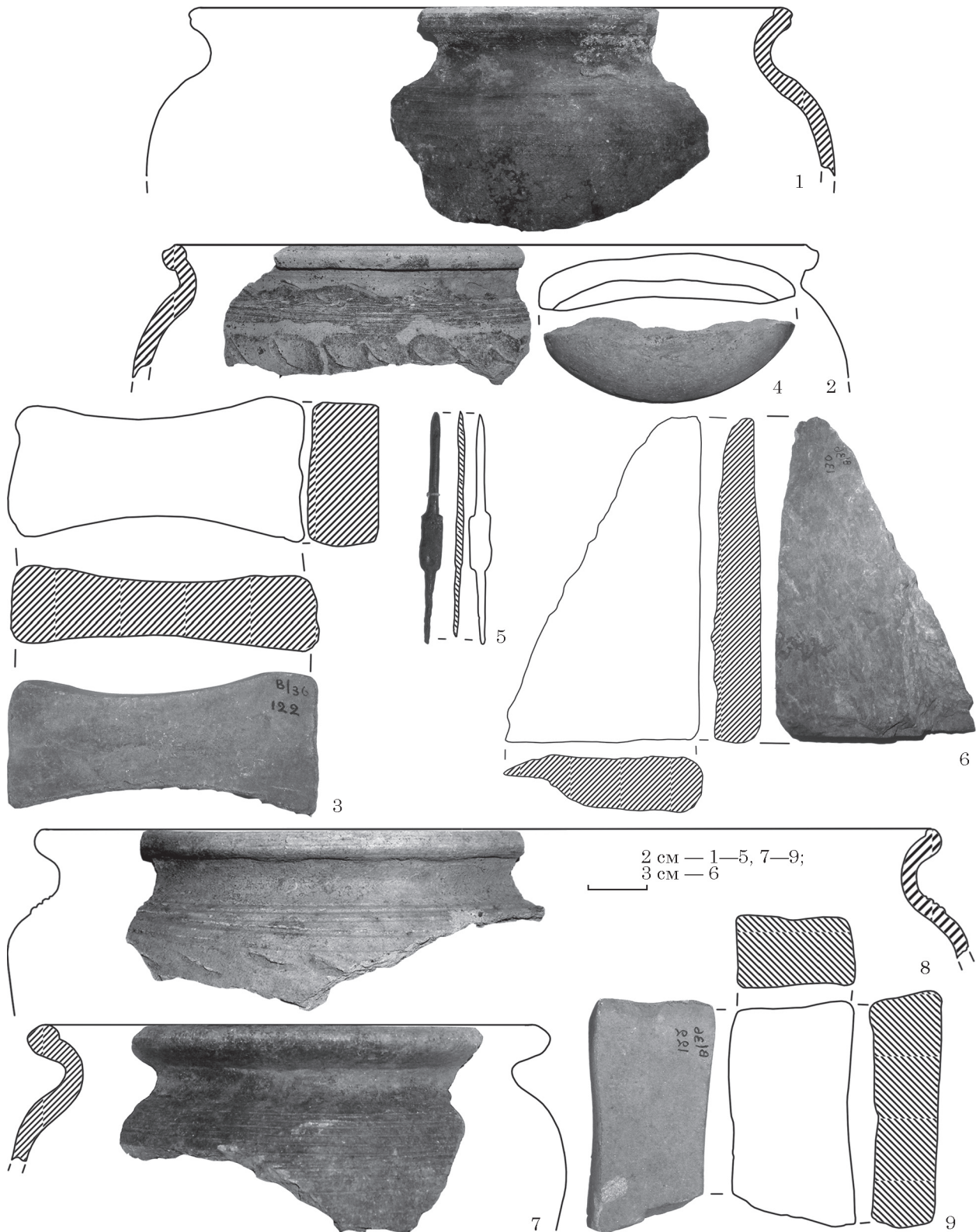

Рис. 10. Вишгород, ділянка 4, знахідки: 1, 2, 6 — стовпова яма в південно-східній частині кв. 3; 3, 5, 9 — стовпові ями біля споруди 1; 4, 7, 8 — кв. 1а—3а

Як слушно зауважила О. В. Оногда, така кераміка з'явилася в другій половині XIII ст., побутувала впродовж XIV ст. і зникла в першій половині XV ст. (2012, с. 80, 125). До золотоординського часу належать і верхні частини горщиків так зв. архаїчного типу, за М. П. Кучерою (рис. 8: 4).

Такий посуд виготовляли на гончарному крузі, у верхній частині могли прикрашати орнаментом з прямих ліній, хвилі, рідше — зубчастим штампом, вдавленнями тощо. Вінця відігнуте назовні й зрізано по краю, інколи заокруглено. Особливістю цієї кераміки є склад формувальної

маси — глина з домішками піску та жорстви, на зовнішній і внутрішній поверхнях є дрібні блискучі вкраплення (Оногда 2007, с. 70—71). За матеріалами розкопок Соколиців, Києва, Білої Церкви, Житомира та інших пам'яток Південної Русі, такий посуд побутував у другій половині XIII—XIV ст. (Кучера 1969, с. 174—175; Беляева 1982, с. 76—77; Оногда 2007, с. 71). У незначній кількості трапилися фрагменти горщиків з короткою прямою шийкою з потовщенням ззовні та масивним вінцем у вигляді овального потовщення без борозенки для покриття кінця XIII—XIV ст. (Беляева 1982, с. 77). Окрім того, з споруди походять уламок покриття, деңце горщика з клеймом у вигляді кола та два фрагменти залізних ножів. В Інвентарній книзі занотовано знахідки, відсутні в колекції, що зберігається в Наукових фондах Інституту археології, а саме: уламок залізної коси, залізні ножі тощо (Археологічні... 1936а, с. 28, 33).

Ми переконані, що стовпові ями, виявлені неподалік, є синхронними цій споруді та становлять з нею цілісний комплекс. У них виявлено дрібні стінки гончарного посуду, точильні бруски та залізне свердло (рис. 10: 3, 5, 9).

Яма 2 (округлої форми, діаметром 1,3 м, заглибленої у материк на 1,2 м) виявлена на північ від споруди 1, у кв. 16 (Гончаров 1936, с. 36, 37). В. К. Гончаров вважав, що скупчення печини та плиткової цегли, скинутих в яму, а також значне число залізного шлаку та деформованих виробів, виявлених неподалік, свідчать, що це — металургійне горно (Гончаров 1936, с. 36—37). На нашу думку, це сумнівно, адже не зафіксовано ані деталей горна (залишків фундаменту, перегородів землі, де він стояв, фрагментів стін з вентиляційними продухами тощо), ані знахідок, пов'язаних з металургійним процесом (сопел, криці, вугликів, попелу, інструментів для обробки металу тощо). Про хибне трактування свідчать нехарактерні розміри та значна глибина виявленої споруди. Відтак, дуже вірогідно, це сміттєва яма, а не металургійне горно, адже, як слушно зауважив Б. А. Колчин, металургійні горни, зазвичай будували на рівній площадці, дно викладали камінням, вони мали шахту циліндричної форми, діаметром у нижній частині 1,0—1,1 м і заввишки від 0,8 до 1,2 м, що звужувалася доверху. Такі горна маємо на Болгарському городищі, у Виклиці тощо (Колчин 1953, с. 31).

Кераміка з ями 2 представлена уламками вінця гончарних горщиків XI — середини XIII ст. з короткими округлими загнутими до середини вінцями із закраїною зсередини для покриття, плавно або різко відігнутою шийкою та добре вираженими округлими плічками (див.: Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228). Привертає увагу практично повністю реконструйований профіль гончарного горщика з масивним округлим вінцем із закраїною під покриття зсередини та кутоподібним закінченням нижньо-

го краю ззовні, високими плічками та короткою троху відігнутою шийкою (рис. 8: 1). О. В. Оногда вважає такі вироби прикметними для комплексів другої половини XIII — першої половини XIV ст. з території Середнього Подніпров'я (Оногда 2007, с. 70, 74; 2012, с. 126). Також виявлено декілька фрагментів гончарних горщиків другої половини XIII—XIV ст. (рис. 8: 2) з високими плічками, короткою шийкою та деңцо відігнутими назовні вінцями (Оногда 2007, с. 70—71), а також верхню частину амфори «київського типу», яка трапляється у об'єктах та культурних нашаруваннях міст Русі XII—XIII ст. (Толочко 1981, с. 301—302). Відомі вони і серед матеріалів розкопок пам'яток золотоординського часу (Петрашенко 2005, с. 122).

На цьому розкопі зафіксовано низку об'єктів, які можна датувати XVII—XVIII ст. До таких належать, зокрема, залишки кладовища (кв. 6—9), де поховання утворювали декілька груп.

Перша група (кв. 6) нараховує дев'ять поховань і два людські черепи, що лежали неподалік один одного та, на думку В. К. Гончарова, потрапили сюди випадково, ймовірно, в результаті переміщення ґрунту під час оранки. Поховання здійснено в прямокутних в плані ямах, розміщених у ряд по лінії захід—схід, небіжчики лежали горілиць і були повернуті головою на захід. Деякі поховання порушено обвалом урвища (поховання 1) або оранкою (поховання 2), інші погано збереглися через тривалу експлуатацію цієї ділянки кладовища (поховання 3, 4, 6 і 7). В. К. Гончаров виділив два етапи існування кладовища: більшість поховань зафіксовано на глибині 0,42—0,47 м і лише одне (№ 5) — на глибині 0,75 м. Воно відрізняється й за орієнтацією небіжчика — головою на південний захід (1936, с. 7).

Друга група, в кв. 8, включала вісім поховань (№ 10—17). Небіжчики лежали в прямокутних у плані ямах горілиць і були орієнтовані головою на захід чи південний захід. Половина кістяків збереглися частково (поховання 1, 3, 5, 8) і залягали на різній глибині — 0,4, 0,6, 0,7 і 0,85 м, що вказує на тривалий час використання цієї ділянки під кладовище.

Третя група, в кв. 4, представлена похованнями 18 і 19, що були за 1,4 м одне від одного на глибині 1,2 м. Небіжчики лежали в дерев'яних домовинах горілиць головою на захід (Гончаров 1936, с. 13).

Жодних знахідок у могилах не виявлено, натомість в культурному шарі могильника трапилися уламки посуду різного часу та індивідуальні знахідки XII—XVII ст.: фрагменти гончарного посуду, амфори, сердолікова намістина, уламок залізної дужки відра, заступа тощо (Гончаров 1936, с. 9). Зважаючи на глибину залягання та контекст знахідок можна припустити, що це кладовище існувало неподалік дерев'яної Борисоглібської церкви XVII — першої половини XVIII ст. та кам'яного собору зведеного за типовим проектом К. А. Тона уп-

родовж 1861—1862 рр. (Орлов 1995, с. 95—96; Бібіков 2016, с. 106).

Чимало об'єктів на цьому розкопі дуже складно датувати через нестачу інформації. Це стосується печі 2, вірогідно гончарного горна, виявленого в південно-західному кутку кв. 3 на глибині 0,35 м. У плані він мав овальну форму, був видовжений за лінією північ—південь, розмірами 1,40 × 1,15 м. Топка за периметром була викладена плитковою цеглою, а від неї йшов канал завширшки 0,45 м заглиблений у материк на 0,15—0,20 м. Глиняний черинь, обпалений до червоного кольору, досліджено частково, оскільки західна його частина не потрапила у межі розкопу. Під черенем залягав шар попелястого сірого ґрунту завтовшки 0,5 м (Гончаров 1936, с. 20).

В. К. Гончаров згадував у нотатках скупчення печини в північно-західному кутку кв. 16 на глибині 0,6 м, а також у південно-західній частині кв. 14 на глибині 0,55 м і припускав, що це могли бути гончарні чи побутові печі (1936, с. 37). Проте незначна потужність завалів, а також відсутність таких конструктивних деталей як стіни, черинь, козла, сльоси, свідчать, швидше, про випадковий характер знахідки: викид будівельного сміття під час ремонту, реконструкції опалювального пристрою у житловій або виробничій споруді, нівелювання поверхні тощо (Чміль, Чебановський 2013, с. 167). Дослідник також вказав, що по всій площі розкопу досліджено низку господарських та стовпових ям різної глибини та розмірів, здебільшого правильної форми (Гончаров 1936, с. 12). Скористатися цими даними не можливо ще й тому, що знахідки, які зберігаються у фондах, не мають чіткої прив'язки до об'єкту і містять різночасові матеріали. Так, давньоруським часом датується фрагмент верхньої частини гончарного глека з широким розтрубом, зливом і ручкою, орнаментований паралельними лініями (рис. 9: 12). За М. В. Малевською, такі вироби на території Русі побутовали в другій половині XII — середині XIII ст. (Малевская 2005, с. 48). До цього ж часу можна зарахувати й уламок покришки, виготовленої з білої глини з домішкою дрібнозернистого піску (рис. 9: 2). Золотоординським часом слід датувати уламки гончарних горщиків з масивним валиком із закраїною зсередини та зрізаною ззовні площиною, орнаментовані проколами, хвилею та паралельними лініями (рис. 9: 1). Склад тіста (глина з домішкою піску та слюди у вигляді дрібних блискіток на зовнішній та внутрішній поверхнях посуду) та особливості профілювання уможливають віднести їх до кераміки так зв. архаїчного типу (за М. П. Кучерою) і датувати другою половиною XIII—XIV ст. (Беляева 1982, с. 76—77; Кучера 1986, с. 449—450). З індивідуальних знахідок є залізні ножі, металеві пластини, цвяхи з прямокутною та круглою голівкою, залізна скоба тощо (рис. 9: 3—11).

Щодо функціонального призначення ям, то можна припустити, що два заглиблення у кв. 2,

імовірно, маркують місце розташування легкого навісу над зерновими ямами, розташованими поряд (Гончаров 1936, с. 15), ще дві ями (№ 3 і 4), заглиблені у материк на 0,75 (південна) і 1,4 м (північна), виявлені у кв. 1а, можна атрибуувати як господарські споруди для зберігання зерна.

У фондовій колекції не виявлено й знахідок із залишків господарського комплексу, розкопаного у південно-східній частині кв. 4. Як зазначив К. В. Гончаров, він складався із заглибленого на 0,9 м у материк котловану чотирикутної у плані форми (розміром 1,9 × 1,7 м), орієнтованого довгою віссю за лінією північ—південь. Він був заповнений чорноземом, а неподалік нього було декілька стовпових ям від легкого навісу чи прибудови (Гончаров 1936, с. 12, 15).

РОЗКОПИ В ОКОЛИЦЯХ ВИШГОРОДА

1936 р. незначні за обсягом розкопки здійснено на південь від Вишгорода в ур. Могильник на Ставках, що знаходиться між двома ярами — Сухі Ставки та Винницький. За переказами місцевих мешканців «у давнину тут стояли високі кургани, які, щоправда, зараз майже повністю розорані» (Гончаров 1936, с. 34).

Тут на трьох розкопах досліджено чотири поховання. На розкопі 1W у центральній частині урочища виявлено поховання 1, здійснене у домовині завширшки 0,75 м, від якої по периметру лишилися залізні цвяхи з залишками дерева. Небіжчик, орієнтований головою на захід, лежав горілиць, із руками, зігнутими у ліктях та кистями, покладеними на тазових кістках. У розкопі 2, розташованого за 48 м на південь від попереднього, виявлено поховання 2. Похований лежав у дерев'яній домовині (біля голови, тазу, кісток рук і ніг виявлено залізні цвяхи) головою на захід, кістки погано збереглися: ребра та хребці практично повністю зітліли (Гончаров 1936, с. 34). У розкопі 3, за 20 м на схід від розкопу 2, досліджено ще два поховання у дерев'яних домовинах розмірами 1,95 × 0,75 і 2,0 × 0,8 м. Плями поховань зафіксовано на глибині 1,1 (№ 3) і 1,4 м (№ 4), небіжчики лежали випростано на спині головою на захід (Гончаров 1936, с. 32) з руками, витягнутими вздовж тіла (№ 3) або з однією рукою вздовж тіла, іншою — зігнутою у лікті та кистю, покладеною на тазових кістках (Гончаров 1936, с. 33; Мовчанівський 1936, с. 73). Знахідок у заповненні не виявлено, що унеможливає точне датування цих комплексів.

РОЗКОП НА САДИБІ ДОРОШЕНКА

Розкоп Necr. I/1936, розміром 4 × 3 м, закладено на території садиби Дорошенка, розташованій за 400—500 м (через північний яр) на північний захід від Дитинця. У попередні роки тут неодноразово фіксували середньовічні поховання із відповідним інвентарем: скляні намистини, залізна

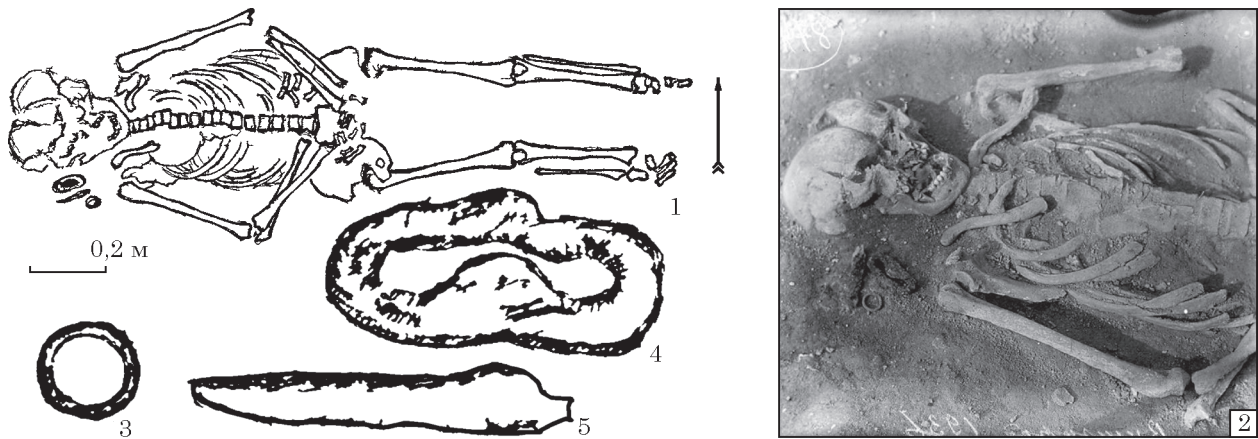

Рис. 11. Вишгород, садиба Дорошенка, поховання 1: 1 — план; 2 — фото; 3—5 — інвентар (фото і рис. Т. М. Мовчанівського)

сокира, спис тощо (Мовчанівський 1936, с. 65). Контури заглиблених у материк об'єктів, заповнених рудувато-бурою глиною, зафіксовано у східній частині розкопу на глибині 0,6—0,7 м. У похованні 1, розмірами $1,9 \times 1,4$ м, розчищено кістяк, який лежав головою на захід та кистями, покладеними на кістках тазу. Біля правого плеча небіжчика виявлено залізне кресало, ніж із залишками дерев'яного руків'я, а також мідне кільце (рис. 11). У заповненні трапилися поодинокі фрагменти гончарного посуду давньоруського часу XII—XIII ст. (Мовчанівський 1936, с. 67—68).

Поховання 2, від якого збереглися лише кістки ніг та тазу, зафіксовано у північній частині розкопу. Небіжчик лежав головою на північний захід, біля нього був практично цілий гончарний горщик, уламки гончарного та ліпного посуду, денце амфори-корчаги (Мовчанівський 1936, с. 69). За 0,3 м на північ від поховання виявлено дворучну амфору з канелюрами заввишки 32 см, ширина у верхній частині 79 см, у нижній — до 10 см (там само, с. 72).

Поховання 3 виявлено у шурфі закладеному за 20 м на захід від поховання 1. Пляму об'єкта розмірами $2,2 \times 2,0$ м зафіксовано на глибині 0,6 м. Із заповнення походять уламки гончарного посуду «ранньофеодального» часу, поодинокі фрагменти скляних виробів і кілька людських кісток (Мовчанівський 1936, с. 71). Могила була пограбована скарбощукачами, котрі, як заважив Ф. М. Мовчанівський, «в останній час досить активно розкопують могили з метою пошуку коштовних речей та їх збуту громадянину Гезе» (1936, с. 71).

РОЗВІДКИ НА ПОСАДІ

За час розвідок на посаді на південь від городища на схилах неглибокого яру досліджено два добре віділілі горни, позначенні скупченням печини, уламків гончарного посуду, керамічних шлаків і попелу (Довженок 1950, с. 73).

Горно 1, звернуте устям топки на схід, було влаштоване у західному схилі довгого валу біля

садиби Омелька Підлісного (Довженок 1950, с. 80). Добре збереглася західна частина об'єкту, підпрямокутна у плані, східна — зруйнована деформациєю схилів яру. Стіни випалювальної камери, округлої в плані форми діаметром 1,65 м, віділілі на висоту 0,20—0,25, їх ширина 0,12—0,20 м. У решітці теплорозподільного блоку, завтовшки 0,10—0,16 м, було три отвори-продухи діаметром 6—9 см, розміщені півколом на відстані 0,14—0,32 м від стін камери та 0,24—0,50 м один від одного. Топкова камера мала досить потужні стінки, товщиною 0,35—0,48 м, і була розділена на відсіки-півкола козелом, завширшки 0,30—0,35 м і висотою 0,46—0,53 м. Зауважимо, що гончарне горно діаметром 2,03 м було збудоване на черені завтовшки 0,10—0,15 м. У заповненні топкової камери виявлено уламки горщиків з лінійним та хвилястим орнаментом, а також половина невеликої миски. За керамічним матеріалом, Т. М. Мовчанівський датував горно XII ст. (1936, с. 73, 86).

Горно 2 було розташоване на північний схід від попереднього (рис. 12: 1) біля садиби Максима Підлісного. Залишки теплотехнічного пристрою, орієнтованого довгою віссю за лінією північ—південь, розмірами $3,86 \times 1,15$ (біля устя) — 2,38 м (у тильній частині), зафіксовано на глибині 0,1—0,4 м. Камера випалу і теплорозподільний блок не віділілі. Поздовжня підпірна стіна-козел трапецієподібної форми завширшки 0,50—0,57 м у південній частині та 0,35 м біля устя розділяла топкову камеру навпіл і збереглась на висоту 0,18—0,22 м. Половинки топкової (камери довжиною 2,75—2,95 і шириною 0,27—0,44 м) поступово звужувались і з'єднувались біля устя, утворюючи топку периферійної дії завдовжки приблизно 0,5 м. Із споруди походять дві мініатюрні посудинки давньоруського часу? Нижче череня топкової камери горна виявлено масив випаленої глини завтовшки до 0,5 м у вигляді «скупчення шлаків, кераміки та печини», які Т. М. Мовчанівський вважав рештками ранішого горна (1936, с. 86—89). У його заповненні виявлено потужні шари

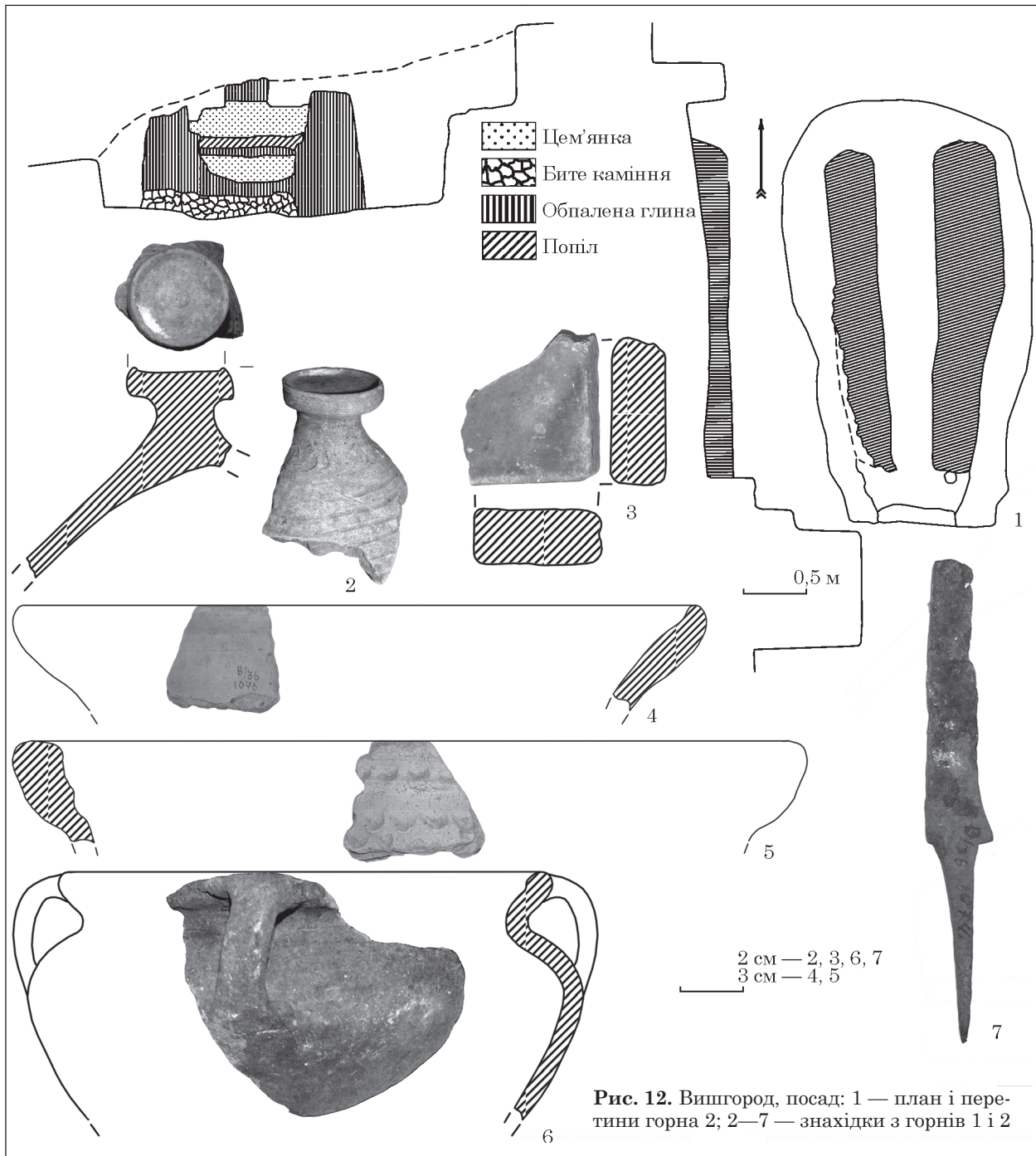

Рис. 12. Вишгород, посад: 1 — план і перетини горна 2; 2—7 — знахідки з горнів 1 і 2

«вапнякуватої маси з білими вкрапленнями», які, на думку Д. В. Бібікова, вказують на виробниче призначення печі — однокамерної конструкції з масивними стінами для випалювання вапняку. Цілком вірогідно, що ця піч діяла на фінальному етапі спорудження церкви-мавзолею свв. Бориса і Гліба, будівництво якого завершили 1112 р. Через деякий час її перебудували: стіни топкової камери лишили, а козел, що мав підтримувати решітку, поставили прямо на заповнення (Бібіков 2018b, с. 241).

Знахідок з розкопок гончарних горнів небагато, зокрема й через те, що всі вони мають шифр «Вишг.-36, Розвідка 1, Гончарні горна» та частково депаспортизовані. Найявна у фондах кера-

міка складається з уламків гончарних горщиків з невисокою шийкою, вираженими плічками та округлими загнутими досередини вінцями з закраїною зсередини (рис. 12: 4, 6). Такий посуд маємо в матеріалах давньоруських пам'яток України, Білорусі та Росії (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009a, с. 228) і датується серединою XII — серединою XIII ст. Також знайдено декілька вінець глиняних корчаг, орнаментованих нігтьоподібними відтисками та хвилюю (рис. 12: 5), фрагмент покритишки (рис. 12: 2), уламок денця гончарного горщика з клеймом у вигляді кола, полив'яну керамічну плитку (рис. 12: 3) і фрагмент залізного ножа (рис. 12: 7). Хронологічно ці артефакти відно-

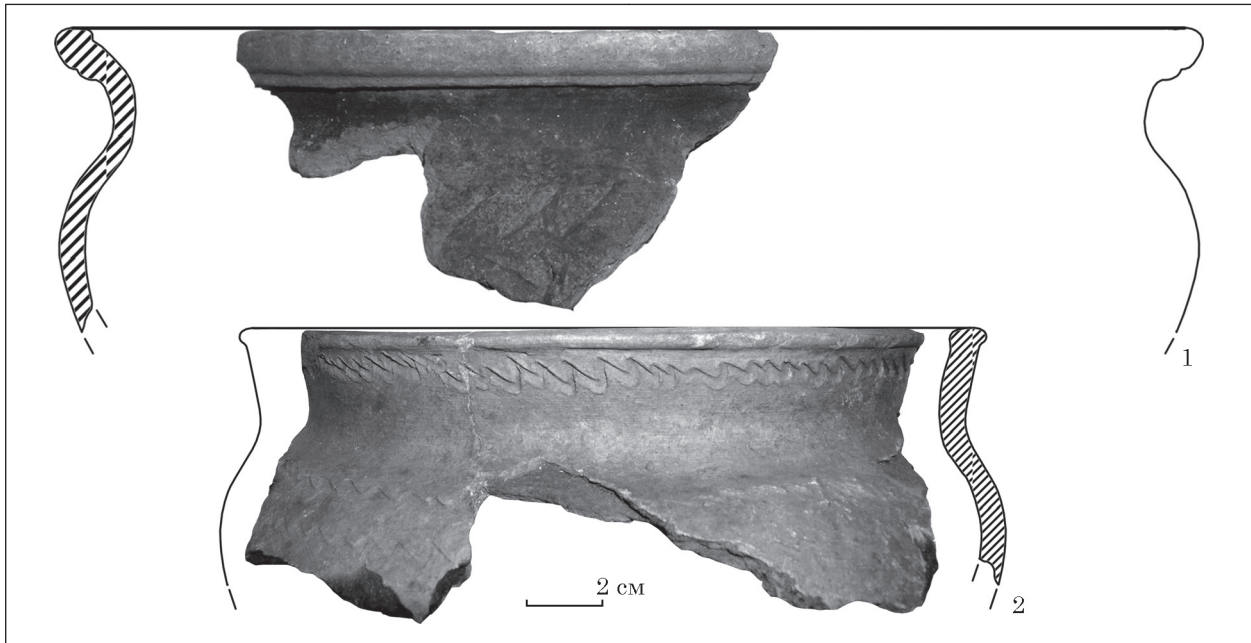

Рис. 13. Вишгород, ділянка IV. Знахідки з ями 1 у кв. 1

сяться до давньоруського культурно-хронологічного горизонту і датовані XII — першою половиною XIII ст., що узгоджується з припущенням Ф. М. Мовчанівського про функціонування горнів у XII ст. (1936, с. 71).

ВИСНОВКИ

Аналіз матеріалів, виявлених за час розкопок Вишгорода та його околиць у 1936 р., вказує на наявність на цих ділянках культурно-хронологічних горизонтів давньоруського, золотоординського та Нового часів, а саме, XI — першої половини XIII ст., середини XIII—XIV ст. і XVII—XVIII ст. на городищі та посаді, а також давньоруської забудови у передмісті.

Отримані результати узгоджуються з повідомленнями письмових джерел і свідчать про значний розвиток міста у XI — середині XIII ст. Саме в той час місто стрімко розвивалося, його головною архітектурною домінантою стала церква-мавзолей свв. Бориса та Гліба, рештки якої досліджували упродовж 1935—1936 рр. Навколо неї розміщувалась міська площа, оточена житловою та господарською забудовою (Бібіков 2018а, с. 10). Опрацювання матеріалів розкопок 1936 р. Дитинця та посаду, уможливило уточнення установлені в роботах середини XX ст. атрибуції деяких об'єктів. Зокрема, переглянуто датування наземної споруди, ям та гончарних печей на ділянці 1, проаналізовано знахідки з наземного житла золотоординського часу з розкопу розвідка W; запропоновано інакше атрибуцію об'єктів, виявлених на ділянці 4: ковальське та металургійне горна, на нашу думку, слід вважати залишками господарської забудови XII—XIV ст., або будівельним сміттям, яке утворилося під час ремонту, реконструкції, розташованих поруч жителів або

господарських споруд. Отримані результати не перечать факту існування у східній частині городища унікального ремісничого осередку — так зв. Кварталу металургів. У цей же час навколо міста виникають великі курганні та ґрунтові могильники, залишки яких простежено під час розкопок на садибі Дорошенка. На південь і захід від дитинця і окольного граду розташовувався великий гончарний посад, забудований одноманітними житлово-господарськими комплексами, що включали й горни, виявлені біля садиб Омеляка та Максима Підлісних (Бібіков 2018а, с. 11). У середині XIII ст. Вишгород занепадає через навалу моголів. Культурні нашарування та об'єкти золотоординського часу виявлено неподалік зруйнованої головної святині міста — Борисоглібської церкви, а також у східній частині городища. Поступове поновлення життя в місті відбувалося за Нової доби — у XVI—XIX ст. Нашарування та об'єкти цього культурно-хронологічного горизонту виявлено на території городища та посаду, що свідчить про повільний, проте незворотний розвиток Вишгорода.

Щодо конкретної хронології, на городищі зафіксовано житлові й господарські споруди XI—XIII ст. — яма 1 (ділянка 1), фундаменти й залишки стін церкви свв. Бориса та Гліба (ділянка 1, розвідка W), піч 1 (ділянка 4); XI—XII ст. — споруда 1 (ділянка 1) і яма 1 (ділянка 4); XII — першої половини XIII ст. — яма 2 (ділянка 1), піч 1 (ділянка 4); другої половини XIII—XIV ст. — споруда 1 (розвідка W), споруда 1, яма 2 (ділянка 4) і XVII—XIX ст. — споруда 2, поховання 1 і 2 (ділянка 1), поховання 1—19 (ділянка 4). На території посаду, на південь від городища (гончарні горна 1 і 2) та у передмісті, на садибі Дорошенка (поховання 1—3), виявлено об'єкти виключно давньоруського часу XI — початку XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: М. Г. Волчанинов.

Археологічні... 1936а. *Археологічні роботи по дослідженню Вишгорода 1936 р.* Інвентарна книга. НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 33.

Археологічні... 1936б. *Археологічні роботи по дослідженню Вишгорода в 1936 р. Уривок щоденника Діл. № 1 кв. 5—7 про розбору завалів каміння та ям — окремі сторінки*. НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 49.

Беляева, С. А. 1982. *Оужнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по археологическим исследованиям)*. Київ: Наукова думка.

Бібіков, Д. В. 2016. Вишгородська церква-мавзолей святих Бориса і Гліба: підсумки досліджень та нові дані. *Археологія*, 4, с. 106-120.

Бібіков, Д. В. 2018а. *Вишгород та його округа в X—XIII ст.* Автореферат к. і. н. ІА НАН України, Київ.

Бібіков, Д. В. 2018б. *Вишгород та його округа в X—XIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України, Київ.

Возний, І. П. 2009а. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст.* Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1: Поселення.

Возний, І. П. 2009б. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст.* Київ; Чернівці: Золоті литаври, 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток.

Гончаров, В. К. 1936. *Щоденник асистента Вишгородської археологічної експедиції 1936 р.* НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 44

Дегтяр, Т., Орлов, Р. 2005. *Вишгород. Минуле і сучасне*. Київ: Рада.

Довженок, В. Й. 1950. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. *Археологія*, III, с. 64-92

Зацепина, Г. Н. 1936а. *Остатки монументального сооружения в Вышгороде*. НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 37.

Зацепина, Г. М. 1936б. *Щоденник начальника розкопу ділянки № 1 1936 р.* НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 46.

Зоценко, В. М. 2009. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор. *Борисо-Глебский сборник. Collectanea Borisoglebica*, 1, с. 15-56.

Івакік, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.

Капустін, К. М. 2012а. Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.). *Археологія і давня історія України*, 8, с. 146-151.

Капустін, К. М. 2012б. Комплекси післямонгольського часу з Городська (за матеріалами розкопок 1946 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, 1, с. 108-114.

Капустін, К. М. 2018. Давньоруський і золотоординський горизонти середньовічного Вишгорода. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 147-157.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 2.

Колчин, Б. А. 1953. *Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период)*. Москва: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 32.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І.

(ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Артеменко, І. І. (ред.). *Археологія Української ССР*. Київ: Наукова думка, 3: Раннеславянський і древнерусський періоди, р. III, гл. 5, с. 446-454.

Малевская, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв.* Москва: ИИМК РАН.

Мовчанівський, Ф. М. 1935а. *Щоденник розкопів (03.07—04.08.1935 р.)*. НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 24.

Мовчанівський, Ф. М. 1935б. *Вишгородська археологічна експедиція*. НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 3.

Мовчанівський, Ф. М. 1936. *Щоденник керівника Вишгородської експедиції ПМК*. НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 42.

Натансон, Д. П. 1936. *Щоденник розкопок на ділянці 1 у 1936 р. Вишгородської експедицією ПМК*. НА ІА НАН України, ф. ПМК, Вишгород, 43.

Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 27, с. 70-74.

Оногда, О. В. 2012. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст. Дисертація к. і. н. ІА НАН України, Київ.

Орлов, Р. С. 1995. Вишгород. *Київська старовина*, 2, с. 94-102.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село: по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: ИА НАН Украины.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X—XIII вв.: каталог памятников*. Ленинград: Наука. Свод археологических источников, Е 1-47.

Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 1992. *Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов здания Поварни XVII—XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/30.

Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Чабай, В. П., Евтушенко, А. И., Степанчук, В. Н. 1991. Исследование Вышгородского посада. *Археологічні дослідження в Україні в 1990 р.*, с. 27-28.

Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2013. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія. Досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 165-177.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoi gubernii*. Moskva: M. G. Volchaninov.

Arkheolohichni... 1936a. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Vyshhoroda 1936 r. Inventarna knyha*. NA IA NAN Ukriany, f. PIMK, Vyshhorod, 33.

Arkheolohichni... 1936b. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Vyshhoroda v 1936 r. Uryvok shchodennyka Dil. N 1 kv. 5—7 pro rozboru zavaliv kaminnia ta yam — okremi storinky*. NA IA NAN Ukriany, f. PIMK, Vyshhorod, 49.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII—XIV vv. (po arkheologicheskim issledovaniim)*. Kiev: Naukova dumka.

Bibikov, D. V. 2016. *Vyshhorodska tserkva-mavzolei sviatkh Borysa i Hliba: pidsumky doslidzhen ta novi dani*. *Arkheolohiia*, 4, s. 106-120.

Bibikov, D. V. 2018a. *Vyshhorod ta yoho okruha v X—XIII st.* Avtoreferat k. i. n. IA NAN Ukrainy, Kyiv.

Bibikov, D. V. 2018b. *Vyshhorod ta yoho okruha v X—XIII st.* Dystrtaciz k. i. n. IA NAN Ukrainy, Kyiv.

Voznyi, I. P. 2009a. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselenia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Srednoho Dnistra v X—XIV st.* Kyiv; Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1: Poselennia.

Voznyi, I. P. 2009b. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselenia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Srednoho Dnistra v X—XIV st.* Kyiv; Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2: Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychni rozvytok.

Honcharov, V. K. 1936. *Shchodennyk asystenta Vyshhorodskoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1936 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, Vyshhorod, 44.

Dehtiar, T., Orlov, R. 2005. *Vyshhorod. Mynule i suchasne.* Kyiv: Rada.

Dovzhenok, V. Y. 1950. Ohliad arkheolohichnoho vyvchenia drevnoho Vyshhoroda za 1934—1937 rr. *Arkheolohiia*, III, s. 64-92.

Zatsepina, G. N. 1936a. *Ostatki monumentalnogo sooruzheniia v Vyshgorode.* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, Vyshhorod, 37.

Zatsepina, H. M. 1936b. *Shchodennyk nachalnika rozkopu dilianky N 1 1936 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, Vyshhorod, 46.

Zotsenko, V. M. 2009. *Drevnerusskii Vyshgorod. Istoriko-arkheologicheskii obzor. Boriso-Glebskii sbornik. Collectanea Borisoglebica*, 1, s. 15-56.

Ivakik, H. Yu. 1996. *Istorychni rozvytok Kyieva XIII—seredyny XVI st. (istoryko-topografichni narysy).* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kapustin, K. M. 2012a. Vyshhorod u zolotoordynskiy chas (za materialamy rozkopok 1936—1937 rr. ta 1947 r.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 146-151.

Kapustin, K. M. 2012b. Kompleksy pisliamoholskoho chasu z Horodska (za materialamy rozkopok 1946 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21, 1, s. 108-114.

Kapustin, K. M. 2018. Davnoruskyi i zolotoordynskiy horizonty serednovichnoho Vyshhoroda. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 147-157.

Karger, M. K. 1961. *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda.* Moskva; Leningrad: AN SSSR, 2.

Kolchin, B. A. 1953. *Chernaia metallurgii i metallobrabotka v Drevnei Rusi (Domongolskii period).* Moskva: AN SSSR. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 32.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiki na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I., (ed.). *Slov'ianoruskii starozhytnosti.* Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologia Ukrainy SSR.* Kiev: Naukova dumka, 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody, p. III, gl. 5, s. 446-454.

Malevskaia, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv.* Moskva: IIMK RAN.

Movchanivskiy, F. M. 1935a. *Shchodennyk rozkopiv (03.07—04.08.1935 r.).* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, Vyshhorod, 24.

Movchanivskiy, F. M. 1935b. *Vyshhorodska arkheolohichna ekspeditsiia.* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, Vyshhorod, 3.

Movchanivskiy, F. M. 1936. *Shchodennyk kerivnyka Vyshhorodskoi ekspeditsii IIMK.* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, Vyshhorod, 42.

Natanson, D. P. 1936. *Shchodennyk rozkopok na diliant-si 1 u 1936 r. Vyshhorodskoiu ekspeditsiiei IIMK.* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, Vyshhorod, 43.

Onohda, O. V. 2007. Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiki pisliamoholskoho chasu. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 27, s. 70-74.

Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddnyprianshchyny druhoi polovyny XIII—XV st. Dysertacia k. i. n. IA NAN Ukrainy.* Kyiv

Orlov, R. S. 1995. *Vyshhorod. Kyivska starovyna*, 2, s. 94-102.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo: po materialam poselenii u s. Grigorovka.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Rappoport, P. A. 1982. *Russkaia arkhitektura X—XIII vv.: katalog pamiatnikov.* Leningrad: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-47.

Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S. 1992. *Otchet ob issledovaniiakh Podolskoi ekspeditsii v zone fundamentov zdaniia Povarni XVII—XVIII vv. na territorii byvshego Bratskogo monastiria.* NA IA NANU, f. 64, 1992/30.

Tolochko, P. P. 1981. Goncharnoe delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kiev.* Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Chabai, V. P., Evtushenko, A. I., Stepanchuk, V. N. 1991. *Issledovanie Vyshgorodskogo posada. Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini v 1990 r., s. 27-28.*

Chmil, L. V., Chekanovskiy, A. A. 2013. *Tradysii na tekhnolohii vyrobnystva keramichnoho posudu na Kyivskomu Polissi. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10: Eksperymentalna arkheolohiia. Dosvid modeliuvannia ob'ektiv ta vyrobnystv, s. 165-177.

K. M. Kapustin

THE EXCAVATION IN VYSHGOROD IN 1936

The archives and archaeological materials from excavations in Vyshgorod in 1936 are analysed in the paper. This year the large-scale excavations were conducted on the territory of the old city: near the church of st. Borys and Hlib, two sites in the northeast part of the hillfort and few trenches in different parts of the town.

The obtained results correlate with the reports of the narrative sources and indicate the significant development of the city in the period from the 11th to the mid-13th century. The rapid development of the city occurs at that time: the mausoleum of Sts. Borys and Hlib (explored in 1935—1936) becomes the main architectural dominant of the city area. A city square with dwellings and outbuildings were located around the church. The analysis of the archival materials and artefacts from the excavations in 1936 made it possible to clarify and re-examine the allegations established in the works of the mid-20th century.

The author proves that discovered objects have different chronology. For example, dwellings, outbuilding, pits and sacral building of the 11th—13th centuries are pit 1 (site 1), the foundations and remains of the walls of the church of Sts. Borys and Hlib (site 1; site W) and oven 1 (site 4). The ones dated by the middle of the 11th and the 12th centuries are building 1 (site 1) and pit 1 (site 4). Structures of the 12th and 13th centuries are pit 2 (site 1) and oven 1 (site 4); of the second half of the 13th—14th centuries are building 1 (site «W»), building 1, pit 2 (site 4). Finally, dated by the 17th—19th centuries are building 2, burials 1, 2 (site 1) and burials 1—19 (site 4). The cultural layers and objects exclusively of Kyiv Rus time were found on the territory of suburbs (pottery furnaces 1 and 2 in a trench at the south of the hillfort; burials 1—3 in trenches on the territory of the Doroshenko estate).

In general, the obtained results confirm and at some moments substantially detail our knowledge on the historical development of the city during the Middle Ages and Modern times.

Keywords: Vyshgorod, hillfort, suburbs, Kyiv Rus, Golden Horde period, Modern times, material culture.

Одержано 8.10.2019

КАПУСТИН Кирило Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KAPUSTIN Kyrylo M., Candidate of Historical Sciences, Research Officer, the Institute of Archaeology of NASU, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8044-1911>; e-mail: kirill_kapustin@iananu.org.ua.